

Elżbieta Skupień, Małgorzata Kowanetz

Psychiatryczno-psychologiczne opiniowanie w sprawach o unieważnienie oświadczenia woli ze szczególnym uwzględnieniem oceny swobody

Psychiatric-psychological opinions in cases of declaration of will invalidation with emphasis on assessment of discretion

Z Zakładu Psychologii Sądowej Instytutu Ekspertyz Sądowych im. Prof. Jana Sehna w Krakowie
Dyrektor: A. Głazek

W pracy przedstawione są rozważania o opiniowaniu dla potrzeb sądów cywilnych w sprawach dotyczących unieważnienia oświadczenia woli. Autorki omawiają różnice pomiędzy oceną świadomości i swobody w sprawach testamentowych i w sprawach, w których osoba żyjąca usiłuje unieważnić swoją wcześniej notarialnie wyrażoną wolę. Celem pracy jest próba określenia, jakie czynniki mają istotne znaczenie dla opracowania wniosków opinii, a także – określenia kompetencji biegłych i wskazania w jakich sytuacjach przydatna dla rozstrzygnięcia sprawy byłaby opinia psychiatryczna, w jakich psychologiczna, a w jakich kompleksowa.

The paper presents issues associated with pronouncing opinions in cases of declaration of will invalidation for civil courts. The authors discuss differences between assessment of consciousness and discretion in last will and testament cases and in cases, where a living person attempts to invalidate his previous will drawn up by a notary. The objective of the report is an attempt at defining factors that play a significant role in formulating conclusions of such opinions, as well as determination of the competence of experts and indicating in what situations the adjudication of the case would be aided by a psychiatric opinion, a psychological opinion, or a complex opinion.

Słowa kluczowe: oświadczenie woli, swoboda, świadomość, swobodne podejmowanie decyzji
Key words: declaration of will, discretion, consciousness, discretion of decision making

WSTĘP

Od szeregu lat zajmujemy się opiniowaniem w sprawach dotyczących oceny ważności testamentu. W ostatnim okresie obserwujemy nowe zjawisko – systematyczny wzrost liczby ekspertyz w sprawach, w których pozwy dotyczą starania o uznanie za nieważne wcześniej dokonanych czynności prawnych, z powołaniem się na ówczesny stan zdrowia osoby uczestniczącej w tych czynnościach. Jeśli osoba dokonująca określonej czynności następnie zmarła, a pozew wnoszony jest przez jej spadkobierców, to sposób opiniowania nie różni się od sposobu przyjętego w sprawach „testamentowych”. Problem przedstawia się odmiennie, jeśli osoba zainteresowana żyje i jest możliwość przeprowadzenia jej badania, a jeszcze inaczej należy podejść do sytuacji, w której sama wnosi pozew i bierze aktywny udział w postępowaniu przed sądem.

Opiniując w tego typu sprawach jako drugi lub kolejny zespół biegłych miałyśmy możliwość zauważenia, że brak jest jednolitych kryteriów opiniowania. Dotyczy to szczególnie przypadków, gdy w aktach znajdowały się odrębne opinie psychiatry i psychologa, o odmiennej konkluzji. W takich przypadkach na wniosek stron z reguły sądy zlecają opinie kolejnym biegłym, co przedłuża postępowanie i sprzyja narastaniu negatywnych emocji, także dotyczących oceny pracy biegłych.

CEL PRACY

W naszych rozważaniach podejmujemy próbę określenia, jakie czynniki mają istotne znaczenie dla opracowania wniosków opinii, a także – określenia kompetencji biegłych i wskazania w jakich sytuacjach przydatna dla rozstrzygnięcia sprawy byłaby opinia psychiatryczna, w jakich psychologiczna, a w jakich kompleksowa.

MATERIAŁ I WYNIKI

W ramach realizowanego w Instytucie Ekspertyz Sądowych tematu badawczego „Unieważnienie oświadczenia woli w opiniowaniu dla potrzeb sądów cywilnych” dokonano analizy 33 opinii opracowywanych na zlecenie sądów i prokuratur. Większość ekspertyz była opracowana przez biegłych psychiatrów, w 4 przypadkach była to opinia kompleksowa psychiatry i psychologa, w jednym przypadku psychologiczna.

Uzyskane wyniki przeprowadzonej analizy wskazują, że w 60% spraw opinie dotyczyły unieważnienia aktów darowizny, w 18% – unieważnienia aktów sprzedaży. Pozostałe sprawy były mniej typowe – opiniowaliśmy w 2 przypadkach dotyczących starań o unieważnienie małżeństwa i w 2 kwestionujących treść ugody sądowej dotyczącej podziału majątku dorobkowego.

W ponad połowie spraw pozew do sądu wnosił sam zainteresowany, w 10% przypadków inne osoby zainteresowane materialnie unieważnieniem oświadczenia woli (spadkobiercy lub współwłaściciele nieruchomości), w pozostałych przypadkach opiekunowie prawni żyjącego darczyńcy.

Jako przyczynę nieważności podawano: zły stan zdrowia (61%), namowę (2 przypadki), błąd (2 przypadki), kilka przyczyn łącznie (12%), rażąco niewdzięczność obdarowanych (2 przypadki), w pozostałych sprawach pozew nie zawierał uzasadnienia.

W 30% przypadków czynność prawna była dokonywana przez osoby w wieku 71 do 80 lat, w 25% powyżej tego wieku. Dane te są istotne, gdyż w powszechnym odbiorze podeszły wiek utożsamiany jest z „otępieniem starczym”, czyli ograniczeniem procesów poznawczych, a jednocześnie powoduje trudności metodologiczne badania psychologicznego poprzez brak wystandaryzowanych metod badań dla osób w tym wieku.

Najczęściej badani posiadali wykształcenie podstawowe (78%), w 2 przypadkach – wyższe.

Czas od złożenia oświadczenia woli do podjęcia starań o jego unieważnienie wynosił od kilku tygodni do 30 lat.

Wnioski z analizowanych ekspertyz przedstawiały się następująco:

- w ponad połowie przypadków biegli uznali, że oceniane osoby miały zachowaną świadomość i swobodę w chwili dokonywania czynności prawnej,
- w 24% przypadków stwierdzono brak świadomości i swobody,
- w 19% brak swobody przy zachowanej świadomości,
- w 3 przypadkach brak było obiektywnych danych umożliwiających diagnozę.

We wszystkich przypadkach źródłem informacji były akta sprawy, zawierające zarówno dokumentację lekarską, jak liczne zeznania świadków, w większości sprzeczne. Badanie osoby wnoszącej pozew zostało przeprowadzone w 7 przypadkach, w tym badanie psychologiczne w trzech przypadkach.

DYSKUSJA

W ocenie stwierdzonych przez biegłych przyczyn zniesienia świadomości lub swobody trudno w tym miejscu o uogólnienia. Wskazywano m.in. na otępienie, ociążałość umysłową lub też kilka czynników znoszących świadomość. Z kolei przyczyną zniesienia swobody podejmowanych działań było najczęściej uzależnienie od osób, które miały zostać obdarowane.

Uzyskane wyniki były dla nas pewnym zaskoczeniem, ponieważ we wszystkich sprawach, w których dopatryliśmy się dowodów wskazujących na brak świadomości, swobody czy obu elementów łącznie, kwestionowana umowa zawierana była w formie aktu notarialnego. W aktach większości spraw znajdowały się zeznania notariuszy. Żaden z nich nie miał wątpliwości odnośnie do stanu psychicznego osób przystępujących do czynności prawnej, wszyscy kategorycznie twierdzili, że przed sporządzeniem aktu przeprowadzili wyczerpującą rozmowę, która pozwoliła im na upewnienie się, że klient jest świadomy znaczenia podejmowanej decyzji i wynikających z niej skutków. Jedynie dwóch notariuszy zastrzegło się, że nie są lekarzami i w związku z tym mogli dokonać mylnej oceny.

Oceniając postawę notariuszy i realną możliwość dokonania przez nich prawidłowej oceny stanu świadomości nie można pominąć faktu, iż obowiązująca ich procedura wymaga, aby dokonujący czynności sam, w sposób wyraźny powiedział, jaka jest jego wola, jedynie w przypadku sporządzania testamentu. W innych czynnościach prawnych, np. umowach darowizny czy sprzedaży, informacji i dokumentów niezbędnych do sporządzenia aktu notarialnego może dostarczyć do kancelarii dowolna osoba, a rola zain-

interesowanych stron może sprowadzić się jedynie do przeczytania i podpisania przygotowanej wcześniej umowy. Taki tok postępowania niewątpliwie utrudnia dokonanie samodzielnej oceny stanu świadomości stron uczestniczących w czynności. Nie tłumaczy on jednak jednej z opiniowanych spraw, w której nie tylko dokumentacja lekarska pozwalała na przyjęcie, że 81-letnia kobieta, dokonująca sprzedaży mieszkania bez żadnego zabezpieczenia własnej przyszłości, z powodu otępienia naczyniopochodnego ze zniepełnoznaczeniem fizycznym była pozbawiona zarówno świadomości, jak i swobody, ale także równoległe opracowana przez specjalistę do spraw badania pisma ekspertyza jednoznacznie stwierdzała, że podpis na akcie notarialnym nie został złożony przez sprzedającą.

Pytania kierowane do biegłych we wszystkich sprawach były jednakowe, w sposób dosłowny przytaczające kodeksowe brzmienie artykułu 82 kc.:

„Nieważne jest oświadczenie woli złożone przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli. Dotyczy to w szczególności choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego, chociażby nawet przemijającego, zaburzenia czynności psychicznych” [1].

Ze sformułowania art. 82 kc wynika więc, że przedmiotem ekspertyzy w sprawach o unieważnienie oświadczenia woli jest zarówno ocena stanu świadomości, jak i swobody. Stajemy zatem przed koniecznością odtworzenia stanu psychicznego i sytuacji psychologicznej konkretnego człowieka w przeszłości, w czasie dokonywania przez niego konkretnej czynności prawnej [2].

W literaturze przedmiotu powszechnie pojawia się twierdzenie, że jeśli osoba, która ma być przedmiotem opinii żyje, to konieczne jest jej badanie przez biegłego. Twierdzenie to nie zawsze jest słuszne, niekiedy też bywa powodem błędnej opinii w przypadku, kiedy biegły utożsamia obecny stan psychiczny badanej przez siebie osoby ze stanem z okresu dokonywania spornej czynności. Uważamy, że przed podjęciem decyzji o przeprowadzeniu badania trzeba rozważyć jaki czas upłynął od spornej czynności i czy w tym czasie zaszły zmiany w stanie zdrowia osoby dokonującej kwestionowanej obecnie czynności. Jeśli w tym okresie nastąpił np. udar mózgu z całkowitą afazją, to oczywiste jest, że badanie nie może wnieść istotnych informacji.

Z drugiej jednak strony to wprawdzie badanie psychiatryczne i psychologiczne jest podstawą do postawienia diagnozy w aktualnym momencie, jednak daje możliwości skonfrontowania tej diagnozy ze stanem psychicznym w przeszłości, a także

oceny motywów, jakimi osoba badana kierowała się w przeszłości dokonując określonych czynności prawnych i motywów, które zadecydowały obecnie o wniesieniu pozwu o uznanie tej czynności za nieważną.

Jeśli osoba, która dąży do unieważnienia wcześniej podjętej decyzji i wyrażonej woli występuje sama z pozwem, powołując się przy tym na swój stan zdrowia, a przeprowadzone badanie wskazuje na to, iż nie wykazuje ona żadnych zaburzeń świadomości, nie przedstawia także wystarczających argumentów na ograniczenie jej swobody, to albo:

- w przeszłości występowały zaburzenia psychopatologiczne takiego rodzaju, że znosiły możliwość świadomego działania, a następnie ustąpiły bez śladu

albo też

- czynność prawna poprzedzona była wcześniejszą umową ustną z drugą zainteresowaną osobą, np. w celu uniknięcia lub zmniejszenia powinności podatkowej, a po podpisaniu określonego dokumentu nie zostały zrealizowane warunki ustalone ustnie, a nie zapisane w dokumencie. Jednak takie argumenty nie są podstawą do unieważnienia spornych dokumentów, toteż osoby zainteresowane ich unieważnieniem próbują wykazać, że ujawniały zaburzenia, które wyłączały ich świadomość lub swobodę działania.

Gdy przeprowadzenie badań obecnie nie jest możliwe, a w aktach znajduje się opinia opracowana przez innych biegłych po wcześniejszym badaniu pozostaje do rozważenia możliwość wykorzystania informacji z tego badania. Jeśli w poprzednich opiniach czy sprawozdaniach z badań nie ma błędów merytorycznych czy też metodologicznych, to takie materiały mogą być podstawą do wykorzystania w ekspertyzie. Z drugiej jednak strony zdarza się, że to właśnie z powodu kwestionowania przez strony poprzednich opinii kierowane jest postanowienie do następnych biegłych.

Analizując sam rodzaj złożonego oświadczenia woli nie można zapominać o zmieniających się regulacjach prawnych. Decyzja pozornie zupełnie pozbawiona sensu w obecnych czasach, np. nieodpłatne przekazanie gospodarstwa rolnego osobie obcej czy też przekazanie kamienicy Skarbowi Państwa – przed 20 laty mogła być decyzją racjonalną, rozwiązującą szereg problemów życiowych.

Ocena stanu świadomości leży w kompetencji lekarzy, głównie psychiatrów, niekiedy także lekarzy innych specjalności. Wydawałoby się, że przy kategoriowym określeniu kodeksowym, żądającym, aby dla nieważności oświadczenia woli świadomość była „wyłączona”, nie powinno być różnic pomiędzy

poszczególnymi biegłymi, wypowiadającymi się w oparciu o taki sam materiał dowodowy. W praktyce okazuje się, iż przedstawiciele „starej” szkoły opiniowania uznają, iż do uznania oświadczenia woli za nieważne wystarczy obecność choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego [3]. Spotkałyśmy się z kategorycznym wnioskiem, że świadomość była zniesiona w przypadku, w którym nie było żadnych informacji o zaburzeniach psychicznych, ale biegły psychiatra dopatrywał się w dokumentacji lekarza rodzinnego jednej recepty na Rispolept. Współczesna psychiatria stoi jednak na stanowisku, że nie jest wystarczające samo występowanie choroby psychicznej. Nasilenie objawów musi być tak znaczne, że uniemożliwia funkcjonowanie chorego w realnej rzeczywistości, a decyzje przez niego podejmowane wynikają z pobudek chorobowych [4, 5].

Drugim elementem istotnym dla oceny czy złożone oświadczenie woli było ważne jest swoboda podejmowania decyzji i wyrażania woli. Ocena ta leży w kompetencji psychologa.

Analiza psychologiczna zmierza też do odpowiedzi na pytanie czy decyzja o dokonaniu konkretnej czynności prawnej (dotyczy to szczególnie testamentów i aktów darowizny) nie była wynikiem uzależnienia emocjonalnego, materialnego czy też związanego z bezradnością wynikającą ze złego stanu somatycznego, trudnościami materialnymi itp.

Ocena swobody jest jedną z trudniejszych kwestii w ekspertyzie. Odwołując się do przepisów prawa w komentarzu do kodeksu cywilnego można znaleźć stwierdzenie, że „oświadczenie woli jest swobodne, jeśli spadkodawca nie kieruje się motywami intelektualnymi lub pobudkami uczuciowymi, mającymi charakter chorobliwy, nie pozostaje pod dominującym wpływem czyjejkolwiek sugestii i zachowuje wewnętrzne poczucie swobody postępowania” [7].

Wprawdzie dla uznania za nieważne oświadczenia woli znaczenie ma spełnienie co najmniej jednego kodeksowego czynnika czyli wyłączenie świadomości **lub** swobody, lecz we wnioskach opinii psychiatrycznych często zauważamy łączne ich potraktowanie, bez szerszego rozpatrywania warunków swobody.

Jeśli materiał dowodowy pozwala na przyjęcie, że świadomość była zniesiona to automatycznie można stwierdzić, że i swoboda również. Odwrotne relacje nie są tak jednoznaczne. W komentarzu do kodeksu cywilnego stwierdzono wprawdzie, że „w każdym przypadku wyłączenia swobody wystąpi jednocześnie jakieś ograniczenie świadomości” [7]. W świetle wiedzy psychologicznej nie można jednak w pełni zgodzić się z tym poglądem, gdyż mogą zdarzyć się przypadki, gdy swoboda podej-

mowania decyzji jest zniesiona przy zachowanej świadomości.

Aby ocenić czy konkretne oświadczenie woli i poprzedzające je podjęcie decyzji było swobodne konieczne jest dokonanie oceny poziomu intelektualnego danej osoby oraz zanalizowanie jej sytuacji psychologicznej. Przede wszystkim należy stwierdzić czy była ona zdolna do:

- rozumienia treści podpisywanego dokumentu oraz
- przewidywania skutków prawnych wynikających na przyszłość z podjętej decyzji.

Pomocne jest także poznanie relacji rodzinnych, związków emocjonalnych z innymi osobami bliskimi, występowania ewentualnych konfliktów w relacjach i tło tych konfliktów oraz rola i postawa w nich osoby badanej. Ważne jest też funkcjonowanie społeczne, aktywność zawodowa, samodzielność i zaradność w zaspokojeniu własnych potrzeb, w tym potrzeb materialnych i zapewnieniu sobie odpowiednich warunków życia. Istotną rolę w ocenie odgrywają plany i cele życiowe osoby badanej, szczególnie w kontekście dokonywanego oświadczenia woli.

W odniesieniu do samej czynności prawnej niezbędna jest analiza motywacji podjęcia decyzji. Istotne jest ustalenie motywów dokonania konkretnej czynności prawnej, sformułowania określonej treści dokumentu z uwzględnieniem oddziaływania czynników sytuacyjnych w tym czasie. Zmierza to do oceny, w jakim stopniu błędy decyzyjne mogą być uwarunkowane ewentualnymi zaburzeniami osobowości, a w jakim stopniu wynikają z czynników sytuacyjnych. Odrębnej analizy wymagają również okoliczności towarzyszące dokonaniu konkretnej czynności prawnej oraz rodzaj i poziom skomplikowania konkretnej czynności. Ważna jest również ocena czy oświadczenie woli zabezpieczało przyszłość osoby, czy też stanowiło rozwiązanie konkretnej, trudnej sytuacji (np. zapewnienie sobie opieki w domu a nie w hospicjum; uniknięcie odpowiedzialności karnej).

W nadsyłanych nam aktach, mimo niekiedy bardzo licznych i obszernych zeznań świadków, przeważnie nie ma informacji wymienionych wyżej. Regulacje prawne nie wymagają bowiem ustalenia, jakimi motywami kierował się człowiek rozporządzając swoim stanem posiadania. Jeśli miał pełną świadomość i nieograniczoną swobodę, to z prawnego punktu widzenia motywacja nie jest istotna.

Uważamy, iż dla uzyskania potrzebnych informacji w niektórych przypadkach celowe może być przeprowadzenie wywiadów psychologicznych z członkami rodziny osoby badanej [2, 8]. Przydatne to jest szczególnie wtedy, gdy:

- osoba badana ma trudności w udzieleniu informacji z powodu zaburzeń psychicznych czy też zaburzeń procesów poznawczych,
- diagnoza dotyczy osoby nieżyjącej, a w aktach sprawy jest niewiele informacji na jej temat.

Każdorazowo jeśli widzimy potrzebę przeprowadzenia takiego wywiadu występujemy do sądu z prośbą o wyrażenie na to zgody. Zdajemy sobie sprawę, że takie postępowanie może być dyskusyjne, bowiem w świetle interpretacji przepisów prawnych przez niektórych prawników, wskazywanie przez biegłego w procesie cywilnym sposobu uzupełnienia materiału dowodowego może być traktowane jako naruszanie równowagi procesowej stron. W opracowywanych przez nas przypadkach nie zdarzyła się sytuacja, aby sąd nie wyraził zgody na przeprowadzenie wywiadów psychologicznych, natomiast uczestnicy procesu, korzystając ze swoich praw, sporadycznie odmawiali udziału w wywiadzie, powołując się najczęściej na trudności dojazdu na badania oraz na fakt, że już składali zeznania i udzieliłi wszystkich, ich zdaniem, informacji.

Ocena swobody podejmowania decyzji jest szczególnie problemem także dlatego, gdyż dokładne określenie przesłanek wskazujących, czy była jeszcze zachowana czy już zniesiona, jest trudne zarówno w świetle wiedzy psychiatrycznej, jak i psychologicznej, bowiem najczęściej stany te układają się na pewnym continuum [9, 10]. Stanowisko psychiatrów w tej kwestii bywa różne. Niektórzy uważają, że już nieznaczne zaburzenia psychiczne mogą stanowić przesłankę oceny o braku zdolności do oświadczenia woli, inni przyjmują, że tylko bardzo głębokie zaburzenia mogą o tym decydować [3]. Z kolei psychologowie są nastawieni na bardziej szczegółową analizę zakłóceń psychicznych, toteż w tego typu sprawach precyzyjniej mogą zanalizować procesy decyzyjne i motywacyjne. Taka tendencja bywa krytykowana przez psychiatrów, którzy zarzucają psychologom nadmierną hipotetyczność wskazywanych czynników zakłócających swobodę działania i poszukiwania normy „idealnej”. Zdaniem cytowanego już powyżej S. Kołakowskiego [3] większość wskazywanych przez psychologów czynników zakłócających swobodę nie nadaje się do zastosowania na gruncie art. 82 k.c. Z kolei zdaniem psychologów kryteria psychopatologiczne, na jakich opierają się psychiatrzy są zbyt surowe i nie do końca uzasadnione, zwłaszcza w świetle współczesnych badań nad procesem podejmowania decyzji [11].

Wobec opisanych trudności oceny swobody i odniesienia tej oceny do wymogów kodeksowych autorki wypracowały w ramach sporządzanych ekspertyz kompleksowych sposób formułowania opinii i wniosków. W części opisowej opinii umieszczone

są wskaźniki sugerujące co najmniej ograniczenie swobody, natomiast we wnioskach jest odniesienie do wymogów i kryteriów przepisów k.c., a w tych przypadkach, w których kategorię wniosków jest uzależniona od oceny wiarygodności zeznań świadków, odwołanie się do decyzji sądu w tej kwestii.

WNIOSKI

Powyższy opis istotnych problemów związanych z opracowaniem ekspertyzy w sprawach oświadczenia woli pozwala na sformułowanie wniosków dotyczących zakresu kompetencji biegłych psychiatrów i psychologów.

- W przypadkach, gdy zebrany materiał dowodowy zawiera przesłanki, że osoba dokonująca czynności prawnych ujawniała zaburzenia psychiczne, kompetentny do wydania ekspertyzy jest głównie biegły psychiatra.
- W przypadkach, gdy materiał dowodowy nie zawiera informacji, że osoba dokonująca oświadczenia woli przejawiała zaburzenia psychiczne, lecz wskazuje, że mogła ujawniać upośledzenie umysłowe lub też jej sytuacja psychologiczna mogła powodować z różnych przyczyn uzależnienie od innych osób lub też osoba ta ujawniała zaburzenia osobowości, mogące wpłynąć na jej uzależnienie emocjonalne od innych osób, kompetentny do opracowania ekspertyzy jest psycholog.
- W wielu przypadkach najkorzystniejsza jest opinia kompleksowa psychiatry i psychologa, gdyż w jednej ekspertyzie możliwa jest ocena zarówno stanu świadomości, jak i motywacji podejmowania decyzji, a zatem swobody wyrażania woli.

PIŚMIENNICTWO

1. Kodeks cywilny. LEX. Wydawnictwo Prawnicze.
2. Kowanetz M., Skupień E.: Zakres kompetencji psychologa i psychiatry w ocenie świadomości i swobody przy składaniu oświadczenia woli, Z Zagadnień Nauk Sądowych, Vol. LXI, 2005.
3. Kołakowski S.: Opiniowanie w sprawach dotyczących ważności oświadczenia woli [w:] Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie. Wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej, Gierowski J. K., Szymusik A. [red.] Wydawnictwo Collegium Medicum UJ, Kraków 1996.
4. Heitzman J.: Ekspertyza psychiatryczna [w:] Wójcikiewicz J. [red.] Ekspertyza sądowa. Zagad-

nienia wybrane, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2007.

5. Hajdukiewicz D.: Opiniowanie sądowo-psychiatryczne w sprawach cywilnych, Wydawnictwo Instytutu Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2004

6. Jaśkiewicz-Obydzińska T.: Ekspertyza psychologiczna [w:] Wójcikiewicz J. [red.] Ekspertyza sądowa. Zagadnienia wybrane, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2007.

7. Skowrońska-Bocian E.: Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga czwarta. Spadki. Wydanie 7, Stan prawny na 10 marca 2007 roku, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2007.

8. Skupień E., Kowanetz M.: Opiniowanie psychiatryczne i psychologiczne w sprawach dotyczących oświadczenia woli. Opis przypadków. Z Zagadnień Nauk Sądowych, Vol. LXV, 2006.

9. Skupień E.: Opiniowanie w sprawach o unieważnienie testamentu lub umowy darowizny, Prawo i Medycyna, 2005, vol. 7, 111-121.

10. Przybysz J.: Psychiatria sądowa, część II. Opiniowanie w postępowaniu cywilnym. Fundacja TUMULT, Toruń 2005.

11. Gordon T., Majchrzyk Z., Szablewska E.: Psychologiczna ocena czynników zakłócających swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli przez testatora [w:] Postępy psychiatrii i neurologii, t. 9, supl. 1, 2000.

Adres autora:
Instytut Ekspertyz Sądowych
ul. Westerplatte 9
31-033 Kraków